

Релігійні об'єднання в умовах жорсткої антирелігійної політики змушені були змінювати форми і тактику своєї діяльності, щоб пристосуватися до нових умов. У право-слав'ї це виявилось, зокрема, в модернізації церковного життя. Одночасно поширюються і підпільні форми існування релігійних течій, активізуються сектантські організації. Спротив антирелігійній активності з боку держави призводить до розколу в Союзі ЄХБ. В результаті несприйняття «Положення про Союз ЄХБ» та «Інструктивного листа», які докорінно мали змінити життя громад євангельських християн-баптистів (регламентація порядку богослужінь, заборона місіонерської діяльності тощо), відбувається розкол: частина віруючих стає в опозицію до керівництва ВР ЄХБ і пізніше утворює свої нелегальний центр — РЦ ЄХБ. В той же час релігійні організації, засновані в підпіллі, переставали бути підконтрольні органам радянської влади.

1.2. Політика в сфері релігії в епоху «застою»

Друга половина 1960-х–1980-х рр. характеризується послабленням втручання держави в суто релігійні справи. Антирелігійні тенденції, що мали місце в кінці 1950-х — першій половині 1960-х, продовжують спостерігатися в більш м'якшій формі. Уже зразу ж після усунення Хрущова від влади, в грудні 1964 р. Верховний суд СРСР за участю КДБ проводить спеціальну нараду з питань порушення «соціальної законності» щодо віруючих. Голови Верховних судів союзних республік отримують доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 рр.¹²³ У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР була прийнята постанова «Про деякі факти порушення соціалістичної

законності щодо віруючих»¹²⁴. 13 серпня 1965 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла аналогічну постанову¹²⁵. Вона дала поштовх прийняттю подібних рішень місцевими радами. Так, у відповідному рішенні виконавчого комітету Черкаської обласної ради депутатів трудящих від 23 вересня зазначалося: «Деякі віруючі за їх релігійні переконання були незаконно звільнені з роботи, подекуди службові особи проводили незаконні обшуки в молитовних будинках і квартирах віруючих. Перешкоджали віруючим зареєстрованих громад відправляти релігійні обряди та припускали інші адміністративні дії, спрямовані проти громадянських прав віруючих. Мали місце факти необґрунтованого притягання до кримінальної відповідальності віруючих»¹²⁶.

Радянське релігійне законодавство у зазначений період зазнає певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася кожну дію проти Церкви та релігії прикрити законом. Коли ж дії проти них носили явно антизаконний характер, то відповідальність покладалася не на закон, а на конкретних чиновників.

Одним із перших нововведень в середині 1960-х рр. була зміна в структурі державних органів, які контролювали релігійну сферу. Згідно постанови РМ СРСР від 8 грудня 1965 р. Рада в справах РПЦ і Рада в справах релігійних культів були реорганізовані в єдиний орган — Раду в справах релігій¹²⁷, а 10 травня 1966 р. було прийнято «Положення про Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР», яке окреслювало функції та права цього органу¹²⁸.

Законодавчі ініціативи торкалися також обліку релігійних організацій та споруд, порядку розгляду скарг і заяв віруючих. 31 жовтня 1968 р. Рада в справах релігій при РМ СРСР затвердила «Інструкцію про облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і споруд, а також порядок реєстрації виконавчих органів релігійних об'єднань і

служителів культу». 18 квітня 1968 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян»¹²⁹. В останньому документі робився акцент на розгляді всіх документів громадян.

Два документи, які визначали відповідальність за порушення релігійного законодавства, було прийнято 26 березня 1966 р. Президією Верховної Ради УРСР. Указ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу» визначав порушення законодавства. В число подібних дій підпадало ухилення керівників релігійних організацій від реєстрації об'єднання в органах влади, порушення правил організації проведення релігійних зборів та інших акцій, організація і проведення служителями культу дитячих та юнацьких релігійних зборів, гуртків, що не мали відношення до відправлення культу. За подібні порушення передбачався штраф у розмірі 50 крб.¹³⁰

Постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР» від 26 березня 1966 р. визначала порушення, які підпадали під кримінальну відповідальність. До них відносилися: примусове проведення зборів і здійснення оподаткувань на користь релігійних організацій і служителів культу; виготовлення для масового розповсюдження звернень, листівок та інших документів, що закликали до невиконання релігійного законодавства; вчинення обманних дій з метою збудження релігійних марновірств серед населення; організація і проведення релігійних зборів та інших акцій, що порушували громадський порядок; організація і систематичне проведення занять з навчання релігії для неповнолітніх.

За цією постановою до кримінальної відповідальності могли притягнутись і чиновники за відмову у прийомі на роботу чи до навчального закладу, за звільнення з роботи

чи навчального закладу, позбавлення пільг та інших істотних обмежень громадян¹³¹. Як бачимо з документа, державні санкції могли бути застосовані і за порушення прав віруючих з боку чиновників, хоча ці слова були лише декларацією, які в реальному житті не знаходили втілення.

Проте навіть після зміщення М. Хрущова спостерігалися непоодинокі факти порушення законодавства з боку місцевої влади. Так, в 1967 р. голови сільрад сіл Варварівки Полтавської області, Алтинівки Сумської області та інших населених пунктів забороняли священнослужителям хрестити дітей без їх згоди¹³². В 1965 р. правління колгоспу с. Роставиця Ружинського району Житомирської області вирішило не подавати матеріали для призначення пенсії одному з колгоспників через те, що він «сектант»¹³³.

Владою також були здійснені кроки для посилення контролю над релігійними об'єднаннями. Постанова РМ СРСР, прийнята 1 квітня 1969 р., наголошувала на упорядкуванні справ реєстрації релігійних організацій, вживанні заходів щодо тих, які ухиляються від цього акту і погавлення роботи комісій та груп, які контролювали дотримання законодавства про релігійні об'єднання¹³⁴. Контроль за релігійними організаціями був дієвою формою радянської політики в релігійній сфері.

Значна увага в боротьбі з релігією надавалася й атеїстичному вихованню. Так, 16 липня 1971 р. була прийнята постанова ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання населення», в якій зазначалось, що в ряді регіонів «партійні органи та ідеологічні установи зменшили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів». Відповідно ставилися завдання активізувати атеїстичну пропаганду та виховання¹³⁵.

Ставлення радянської влади до релігії яскраво ілюструє один з документів уповноваженого Ради в справах релігій (РСР) по УРСР, присвячений заходам по виконанню постанов ЦК КПРС від 16 липня 1971 р. та ЦК КПУ від 31 липня 1971 р. «Про посилення атеїстичного виховання населення на 1971–1972 роки». В ньому зазначалося, що керуючись цими документами, апарат Ради «буде і надалі послідовно здійснювати політику Партії і Радянської держави по відношенню до релігії і Церкви, вести непримиренну боротьбу проти проявів примиренства до релігійної ідеології...»¹³⁶. Атеїстичне виховання в першу чергу спрямовувалося на молодь, якій влада улаштовувала позарелігійне майбутнє.

В Україні в цей період, крім згаданих вище постанов, було прийнято ряд інших документів, що стосувалися релігійного життя. Лише в першій половині 1970-х років ЦК Компартії України були прийняті наступні основні постанови: «Про роботу партійних організацій Івано-Франківської області по виконанню постанови ЦК Компартії України» від 11 липня 1968 року, «Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області по атеїстичному вихованню населення» (жовтень 1970 р.); «Про посилення атеїстичного виховання населення» (серпень 1971 р., постанова прийнята на виконання відповідної постанови ЦК КПРС); «Про створення Львівського державного музею історії релігії і атеїзму» (листопад 1972 р.); «Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР» (лютий 1973 р.); «Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами» (вересень 1973 р.); «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадських свят і обрядів» (березень 1974 р.); «Про утворення Ради в справах релігій

при Раді Міністрів УРСР» (листопад 1974 р.); «Про склад Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (квітень 1975 р.). В лютому 1975 р. на засіданні Секретаріату ЦК обговорено питання «Про роботу партійних організацій республіки по підготовці і використанню кадрів пропагандистів наукового атеїзму»¹³⁷.

За даний період вийшли також такі основні постанови Ради Міністрів УРСР як «Про факти порушень релігійною сектою адвентистів сьомого дня законодавства про релігійні культи» (вересень 1970 р.); «Питання Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (про збільшення кількості працівників апарату)» (листопад 1972 р.); «Про деякі заходи по поліпшенню роботи органів ЗАГСу та зміцнення матеріально-технічної бази для здійснення громадянських обрядів» (травень 1973 р.); «Про утворення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (листопад 1974 р.); «Про затвердження «Положення про Раду в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (лютий 1975 р.)»¹³⁸. 1 листопада 1976 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», яким було упорядковано і систематизовано правові норми, що визначали загальні питання діяльності релігійних організацій, питання здійснення релігійних обрядів і культових церемоній, розглядали майнові проблеми функціонування молитовних споруд¹³⁹. Як бачимо з вищезгаданих документів, кількість партійних та урядових постанов, що стосувалися релігійної сфери, які приймалися в ці роки, була неймовірно велика. Значна кількість постанов, що стосувалася релігійної сфери, була свідченням певною мірою декларативності дій. Оскільки, їх було багато, то ми відзначили найсуттєвіші. Насиченими за кількістю прийнятих постанов були і наступні роки.

Одночасно продовжувалася попередня практика насадження атеїстичного світогляду, в тому числі через впровадження радянської обрядовості. Виступаючи на XXV з'їзді КПУ перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький наголошував: «Активно сприяють вихованню трудящих нові радянські свята і обряди. Дуже важливо, щоб усі урочисті події громадського і особистого життя людини були насичені глибоким ідейним змістом, залишаючи незгладимий, пам'ятний слід»¹⁴⁰. Радянська обрядовість повинна була сприяти витісненню з побуту релігійних свят та обрядів. Ідейно-виховна робота, що здійснювалася та спрямовувалася парторганізаціями, повинна нести великий атеїстичний заряд, сприяти неприйняттю громадянами СРСР релігії у будь-якій формі та виявах¹⁴¹. Радянська обрядовість була «м'якою» формою атеїзації населення, яка не викликала активного спротиву.

Комуністична партія вимагала підвищення рівня і ефективності атеїстичної освіти. В 1960-і — початку 1970-х рр. було опубліковано ряд важливих праць, присвячених соціології та філософії релігії, які отримали авторитетний статус серед фахівців з атеїзму. Розвивалася марксистська психологія релігії. З 1971 по 1975 р. понад 30 докторських і сотні кандидатських робіт було захищено з різних аспектів атеїзму і критики релігії¹⁴². «Інтерес» до атеїстичної тематики в науковій сфері спостерігався і пізніше.

Важливе місце в атеїстичному вихованні відводилося ЗМІ і сфері культури. Атеїстичне виховання повинно було охопити якомога більше сфер людського життя.

Намагалася влада послабити релігійні впливи через зменшення кількості людей, що приймали участь в обрядах. Зокрема, була спроба обмежити кількість кумів у тих місцевостях, де були традиції залучати до кумівства багатьох людей¹⁴³ тощо.

Радянські органи контролювали також призначення кадрів в зареєстрованих релігійних громадах. Серед духовенства загальновизнаним був факт, що влада відсіює «фанатиків» із числа бажаючих навчатись в духовних навчальних закладах, навчання там здійснювалось під контролем РСР, впроваджувались агенти КДБ в середовище студентів¹⁴⁴. Місцеві уповноважені в справах релігій визначали чи особи, які виявили бажання навчатись на біблійських курсах підходять на цю роль¹⁴⁵. Таким чином влада в ряди духовенства допускала осіб, які були підконтрольні державним органам чи лояльні до радянської влади.

У розмові з релігієзнавцем В. Єленським на початку 1990-х рр. В. Курєдов, колишній уповноважений РС РПЦ, а пізніше уповноважений РСР зазначав, що в Україні жорстка лінія щодо церкви йшла від В. Щербицького. Останній «вважав, що на Україні занадто багато церков і що з цією ганьбою треба покінчити»¹⁴⁶. Однак він був ініціатором створення Ради в справах релігії при РМ УРСР, оскільки хотів більше самостійності в релігійних справах¹⁴⁷. Рада, що підлягала республіканському органу, давала цю можливість реалізувати на практиці.

Аналіз 174 публікацій у республіканських і обласних газетах за період 1977–1987 рр., здійснений релігієзнавцями, показав, що у кожній четвертій публікації віруючі зображувалися як облудні люди, з подвійною мораллю; ще 25% характеризували їх як зажерливих нероб, нечистих на руку; кожна п'ята згадувала про їх таємне минуле та їх керівників; в 16% публікацій висвітлювалися екстремістські вияви віруючих; у 18% була присутня дошкульна критика; і лише 8% відзначали, що більшість віруючих — це чесні і сумлінні працівники¹⁴⁸. Проте несправедливо критичних публікацій було значно менше, ніж у хрущовську добу.

В ряді періодичних видань, зокрема «Наука и религия», появляються статті, в яких критикуються автори, які ведуть атаки не проти релігійної ідеології, а проти віруючих, обзиваючи їх негідниками, брехунами тощо¹⁴⁹.

Релігійна мережа в ці роки значно зменшилася порівняно з післявоєнним періодом. На 1 січня 1968 р. в УРСР за офіційними даними діяло 5958 зареєстрованих громад різних конфесій, що об'єднували 3,9 млн. віруючих¹⁵⁰. Крім того, існували незареєстровані релігійні громади та групи. На 1 січня 1974 р. в Україні нараховувалося 7150 релігійних громад і груп, що належали до понад 20 релігійних течій. З них 5820 було зареєстрованих і 1330 — незареєстрованих. Найбільш масовою була РПЦ, яка нараховувала 4346 зареєстрованих громад, в тому числі 2709 (62%) в західних і 1637 — у 18 інших областях. Проте за відсутністю священників 533 парафії у 1973 р. фактично не діяли, а в 385 — богослужіння проводилися періодично — 5–10 разів на рік¹⁵¹. Православні храми на середину 1975 р. обслуговувалися близько 2800 священниками¹⁵². В досліджуваний період релігійна мережа поступово скорочувалася.

Впродовж кількох десятиліть суттєво впав відсоток віруючих щодо загальної кількості населення. Згідно даних РСР при РМ СРСР віруючі в СРСР на середину 1980-х рр. складали близько 10–20% від всього населення в залежності від регіонів. Вищі від цих даних були цифри, що називалися окремими релігійними діячами. Так, ієромонах Іннокентій (С. Павлов) викладач Ленінградської духовної академії зазначав, що лише кількість прихильників православ'я налічувалося від 12 до 20% від загальної кількості населення. Щорічний всесвітній звіт Об'єднаних біблійських товариств за 1984 р. подавав дані, згідно яких прибічників РПЦ становили в СРСР 19,5%¹⁵³. Проте в

Західній Україні відсоток віруючого населення був значно вищий ніж по СРСР загалом. Так, завідувач відділу пропаганди й агітації Львівського обкому КПУ В. Григоренко у 1987 р. оцінював чисельність віруючих на Львівщині в 35–40% від загальної кількості населення¹⁵⁴, що на наш погляд занижена цифра.

В поданій вище інформації згадувалися як правило віруючі, які відвідували храми, хоча більшість з них робила це не регулярно, а частина з них 1–2 рази в рік, а то й рідше. Проте існувала група людей, які «сповідували» власну релігійність — особи з індивідуальними релігійними переконаннями. Багато було людей, що приховували власні релігійні погляди. Досить вагомою на той період була і кількість тих осіб, що вагалися між вірою і невір'ям. Саме за рахунок них в кінці 1980-х–1990-і рр. і зростає в основному контингент віруючих. Більшість радянських науковців намагалися уникнути розгляду цієї групи, оскільки її велика кількість перешкождала однозначно говорити про торжество атеїзму в країні.

Аналізуючи дані соціологічних досліджень проведених радянськими дослідниками від середини 1960-х до початку 1980 р., професор Канзаського університету В. Флетчер прийшов до висновку, що віруючі в СРСР складали близько 45% населення. Однак цей «середній» показник для регіонів з переважно російським населенням був високим, а для Західної України, Литви та республік, в яких поширеним був іслам — низьким¹⁵⁵. На наш погляд ця цифра більш точніше відображала істинний бік справи, ніж оцінки радянських дослідників.

В 1970-і–80-і рр. зниження рівня релігійності майже зупинилося. Дослідники бачили різні причини збереження релігійності в умовах атеїстичної державної політики. Так, англійський дослідник Т. Бісон відзначав, що важливим

фактором у збереженні релігійності було те, що віруючі вірили, що Церква виживе в оточенні безбожників¹⁵⁶. Інший західний дослідник Г. Сімон писав, що широкі релігійно-соціологічні дослідження сприяли усвідомленню, що релігія має силу привабливості, проти якої комуністична ідеологія мало що може запропонувати¹⁵⁷. Остання думка, на наш погляд, найбільш переконлива.

Важливим моментом в житті РПЦ в цей період є Помісний собор РПЦ 1971 р., який зібрався в зв'язку із смертю в квітні 1970 р. Патріарха Алексія. Собором було обрано нового Патріарха Пімена (Ізвекова), схвалено діяльність Синоду, висловлено задоволення ліквідацією Берестейської та Ужгородської уній, прийнято рішення про відміну клятв на старі обряди і на тих, хто притримується їх. Це давало можливість зупинити конфронтацію із старообрядцями¹⁵⁸.

Собор випрацював стратегію РПЦ на майбутнє, орієнтуючись на перехід процесу модернізації в більш спокійне русло, її стабілізацію. Було звернуто увагу на небезпеку секуляризації віруючих у процесі їх участі в суспільному житті. Тому в подальшому богослов'я стало більш обґрунтовувати догматично участь Церкви і віруючих у вирішенні суспільних проблем. Після Собору спостерігалася звуження масштабу перемін у релігійній сфері й обережність їх реалізації. Висовуючи якісь ідеї, богослови намагалися опертися на традицію, шукаючи обґрунтування в Отців Церкви і т.д.¹⁵⁹ Загалом можна говорити, що РПЦ в цей період відмовилася як від крайнього консерватизму, так і радикального модернізму.

Оскільки в радянському суспільстві важливу роль як засобу уніфікації мав відігравати екуменізм, то керівництво РПЦ під тиском влади робить більше кроків в цьому напрямі. В доповіді голови Ради в справах релігії при РМ

СРСР В. Курєдова на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 квітня 1972 р. відзначалось, що керівництво Церков велике значення приділяло впровадженню екуменічної свідомості в маси віруючих. Служителям культу рекомендувалося більше читати проповідей на екуменічну тематику. В православних храмах почало практикуватися служіння з інославною. В. Курєдов зазначав, що надалі духовенство розраховує досягнути організації спільних богослужінь віруючих, що належали до різних конфесій¹⁶⁰. Синод РПЦ навіть прийняв рішення, згідно якого віруючі старообрядницької і Римо-католицької церков могли виконувати обряди (причастя) в Руській православній церкві¹⁶¹. Митрополит Никодим в «Журнале Московской патриархии» писав, що це рішення допоможе зміцнити братські стосунки РПЦ з РКЦ і старообрядництвом і таким чином полегшити шлях до віросповідної єдності¹⁶². Релігійний екуменізм з подачі влади мав на меті не що інше як централізаційні уніфікаційні наміри — бажання в майбутньому підпорядкувати віруючих єдиному центру, за допомогою якого значно легше здійснювати контроль і маніпулювати віруючими.

В період правління Л. Брежнєва спостерігається певне збільшення студентів семінарій та духовних академій РПЦ. Якщо в 1977 р. на денному відділенні навчалось 788 осіб, заочному — 814, то до 1981 р. ця цифра зросла відповідно до 900 і 1000–1100¹⁶³. В Одеській семінарії число студентів зросло із 120 в 1974 р. до 260 в 1980 р.¹⁶⁴ В 1977 р. було 15 аспірантів¹⁶⁵. Це є свідченням того, що влада зрозуміла, що жорстка непродумана політика в релігійній сфері сприяла до певної міри активізації релігійної віри і спонукала переходу частини віруючих в релігійне підпілля. Найбільше бажаних навчатися в духовних закладах було із Галичини та Закарпаття: у 1980–1983 рр. мешканці цих

регіонів подали 679 заяв (68% від загальної кількості в СРСР)¹⁶⁶. Проте навіть у цих областях існували місцевості, які лідирували за кількістю бажаючих стати священнослужителями. Так, 70% заяв, що були подані в цей період, припадають на Хустський, Тячівський та Іршавський райони. За 15 років 44 чоловіки стали священнослужителями із села Залісці Збарзького району Тернопільської області¹⁶⁷.

У «брежнєвську добу» практикувалося нагородження найвищих керівників РПЦ радянськими нагородами. 23 січня 1979 р. Голова Президії Верховної Ради УРСР О. Ватченко вручив орден Дружби народів екзарху України митрополиту Київському і Галицькому Філарету. Як відзначалося в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня, митрополит був нагороджений за патріотичну діяльність на захист миру. В анотації до указу було додано, крім вищезазначеного, що екзарх був нагороджений і в зв'язку з 50-річчям з дня народження. Того ж дня голова Українського республіканського комітету О. Гончар вручив митрополиту Філарету почесну медаль радянського комітету захисту миру «Борцю за мир» і медаль Радянського Фонду Миру¹⁶⁸. Застосування політики «батога і пряника» сприяло подальшому «одержавленню Церкви». В очах простих народних мас окремі представники духовенства сприймалися як сановиті державні чиновники. В народі побутували міфи про їх вплив на прийняття вагомих суспільно-політичних рішень тощо та надзвичайно високий освітній рівень рядових представників духовенства.

РПЦ також виступала в ролі фінансиста радянських миротворчих ініціатив. Так, в 1985 р. лише Івано-Франківська єпархія внесла у фонд миру понад 150 тис. крб.¹⁶⁹ Зрозуміло, що така добродійність РПЦ була викликана «побажаннями» з боку радянського керівництва.

В досліджуваний період мали місце і факти спротиву православного духовенства державній політиці в сфері релігії. Так, в серпні–вересні 1968 р. група священнослужителів (в т.ч. єпископів) і мирян подала звернення Патріарху Московському і всієї Русі Алексію, в якому зазначалося: Внутрішнє життя Руської православної церкви хворобливе і жалюгідне, не дивлячись на її уявне благополуччя, яке виявляється в її зовнішніх формах і діях...»¹⁷⁰. Критикувалася державна політика, яка призвела до такого становища.

Рівень релігійності більшості православних віруючих був невисоким. Секуляризація відбувалася не лише за рахунок кількісних показників, а й якісних. Публікації в «Журнале Московской Патриархии» так оцінювали стан релігійності православних віруючих в СРСР: «І як мало тих, хто в Світлі Христа бачить Світло і дорожить ним, а не відблиском тимчасового земного благополуччя» (митрополит Новгородський і Ленінградський Антоній)¹⁷¹, «Наша історична епоха характеризується глибокою внутрішньою суперечливістю. Призваний до єдності в Христі світ все більше об'єднується за переказом людським, за стихіями світу. ...Сьогоднішній світ... значною мірою є світом нехристиянським, нецерковним» (митрополит Мінський і Білоруський Філарет)¹⁷², «Але істинних храмів духовних серед християн не так уже багато, і в серцях багатьох ледь лише жевріють вогники слабкої віри і знаходить Пречиста Богоматір в душах багатьох християн замість духовних храмів-палаців знову як «в давнину Віфліємські земляні печери» (священик В. Новинський)¹⁷³.

«Настольная книга священнослужителя» давала таку соціально-демографічну характеристику православним парафіянам: «...Більшість теперішніх парафіян люди літні, хворобливі й самотні»¹⁷⁴; «В масі своїй парафіяни

відносяться до категорії мало- чи середньокваліфікованих робітників, службовців і селян; якщо ще врахувати те, що переважна більшість віруючих — люди літні і старі, які не зуміли, як правило, отримати повноцінної освіти і повністю позбавлені систематичних знань про Церкву, таїнства і догматику...»¹⁷⁵. Цю характеристику можна застосувати до віруючих, що належали до більшості конфесій діючих в Україні. В той же час як духовенство, так і дослідники наголошували на відсутності релігійної віри в більшості молодих людей, навіть тих, що інколи відвідували храми. Радянський дослідник М. Гордієнко у своїй монографії «Сучасне російське православ'я», виданій у 1983 р. зазначав: «Духовенство єдинодушно визнає, що молодь частіше всього заходить в храм не з релігійних мотивів, а з цікавості: подивитися на незвичайну обстановку, послухати спів хору»¹⁷⁶. Остання характеристика підходила і для частини старших відвідувачів храмів.

У «брежнєвську добу», порівняно з попереднім періодом, загалом спостерігалось певне послаблення тиску не лише на РПЦ, а й на інші релігійні об'єднання, хоча воно мало свої нюанси в залежності від ситуації. Так, певне послаблення тиску на греко-католиків у середині 1960-х рр. змінилось акціями проти них, починаючи з жовтня 1968 р. Впродовж кінця 1968–1969 рр. було здійснено обшуки і допити багатьох греко-католицьких священників¹⁷⁷. Цей наступ на греко-католиків був зумовлений їх деякою активізацією в Україні, що в свою чергу спричинила легалізація Греко-католицької Церкви в ЧССР 13 червня 1968 р. Рада в справах релігій при РМ СРСР у квітні 1969 р. відзначала: «Особливість Закарпаття і в тому, що ця область — прикордонна... Тут же широко розповсюджуються чеські «ліберальні» газети та інші видання, що

допускають наклеп на соціалізм, займаються вихвалянням релігійних свобод в Чехословаччині, пропагують благородство Дубчека, який дозволив відновити уніатську церкву. Під впливом цієї пропаганди деякі священники самі проводять обробку віруючих, закликають їх кидати православ'я і переходити в унію»¹⁷⁸. Показовим є такий факт. З 6 священників, направлених з СРСР в Чехословаччину для утвердження православ'я перед подіями 1968 р., 4 перейшло в унію¹⁷⁹. Активізація греко-католиків в цей період спостерігалася також в Галичині та Закарпатті.

В 1970–80-і роки Греко-католицька церква продовжувала бути чинником впливу на населення західної України. На Івано-Франківщині, на нашу думку, порівняно з іншими західноукраїнськими областями, Греко-католицька церква мала сильніші позиції. Вплив греко-католицизму в другій половині 1970-х років був особливо сильним в містах Івано-Франківську, Коломиї, Долині, селах Бубнище, Церковна, Танява, Гошів, Белеєв Долинського району, Прибилів, Надорожна, Бортники, Гостів Тлумацького району, Кліщівка і Помонята Рогатинського району, Тарновиця і Клубівці Івано-Франківського району, в деяких селах Галицького і Косівського районів¹⁸⁰.

Впродовж одного-півтора десятиліть релігійна мережа Греко-католицької церкви в ряді регіонів майже не змінилася. Численною греко-католицька мережа залишилася й у другій половині 1970-х років. На одному із семінарів партійних та радянських працівників повідомлялося, що на Львівщині мешкає 126 греко-католицьких священників, Закарпатті — 57, Івано-Франківщині — 47 священників, 97 ченців і черниць, Тернопільщині — 24 священники і 60 черниць¹⁸¹. В Івано-Франківській області на 1 листопада 1978 р. було обліковано 45 греко-католицьких священників та 117 колишніх черниць¹⁸². Згідно іншого документа, на

20 березня 1977 р. на Івано-Франківщині було виявлено 49 греко-католицьких священиків і 127 черниць¹⁸³. Ці цифри більш-менш співпадали з даними радянських органів за 1960-і рр. і були занижені порівняно з реальною ситуацією. Слід відзначити, що за віком священики розподілялися наступним чином: від 45 до 50 років — 4 осіб, від 51 до 60 років — 5 осіб, від 61 до 70 років — 25, понад 70 років — 15. 21 з них мали вищу духовну освіту, інші — середню, 11 працювали на різних підприємства та в організаціях, стільки ж були пенсіонерами, а 27 чоловік утримувалися рідними¹⁸⁴.

Нездатність влади подолати катакомбну Греко-католицьку церкву стала причиною спроби, зініційованої, очевидно, КДБ, домогтися визнання Греко-католицької церкви у формі «римо-католицької Церкви східного обряду» весною 1978 р. Тоді ж була створена ініціативна група з п'ятьох священиків. Згідно складеного ними проекту статуту передбачалося проведення римо-католицької служби церковно-слов'янською або українською мовою та ін. В червні 1978 р. цей проект статуту був переданий в РСР в Москву¹⁸⁵. Реалізація цієї спроби призвела б до більшої контрольованості греко-католиків з боку влади, однак її не було втілено в життя.

У «брежнєвську добу» переслідування греко-католиків, як ми зазначали раніше, було менш сильним, ніж раніше. Державні органи часто, знаючи про греко-католицькі богослужіння, закривали на них очі. Так, у 1981 р. під час допиту єпископа Іоана Семедія співробітником КДБ, останній лиш зауважив, щоб на богослужіння не збиралися більше дванадцяти осіб, інакше вони будуть вважатися несанкціонованим мітингом¹⁸⁶. Влада сподівалася, що греко-католицизм, не маючи зареєстрованих релігійних організацій та духовенства, вимре сам по собі.

Радянські органи в боротьбі з греко-католицизмом зайняли непослідовну позицію. Не намагаючись відкрито боротися з ним, вони применшували значення греко-католицького фактору. Так, в документі «Про ситуацію в середовищі уніатів в області» (Івано-Франківській — прим. Б.П.М.) від 1 серпня 1988 р. за підписом секретаря Івано-Франківського обкому КПУ І. Посторонка вказувалось, що якщо у 1970 р. греко-католики становили 16% віруючих, то на середину 1988 р. — лише 3,5%¹⁸⁷. І тут же в цьому документі мова йде про активізацію греко-католиків¹⁸⁸.

Розширення видання релігійної літератури РПЦ у цей період теж значною мірою зумовлювалося боротьбою з греко-католицизмом, оскільки вагома частка її йшла в західні області. Після 1968 р. сильно обмежений дозвіл на видання релігійної літератури було дещо розширено, очевидно для того, щоб зупинити циркуляцію недозволених та нелегальних матеріалів. А опублікована в СРСР література проходила цензуру¹⁸⁹. У серпні 1968 р. відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ підтримав пропозицію уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР про видання на замовлення екзарху українського православного молитовника (тираж до 100 тис. прим.) та відновлення випуску у м. Львові щомісячного журналу екзархату «Православний вісник» (тираж — 10 тис. прим.). «Ці видання для віруючих, — як зазначалося в доповідній записці завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Шевеля від 10 липня 1968 р., — були б протиставлені ворожій нам літературі, яка різними шляхами розповсюджується уніатами серед населення»¹⁹⁰.

Необхідно відзначити, що зв'язок греко-католиків з своєю Церквою також здійснювався через радіопередачі

(що систематично велись з Ватикана, Польщі, ФРН, США), поштовий канал (переписка з родичами з Польщі, посилки, передачі і т.д.). Через родичів та знайомих з Польщі привозили літературу (книги, календарі), предмети церковного вжитку, хрестики, медальйони із греко-католицькою символікою, портрети і медальйони із зображенням Папи тощо¹⁹¹.

Продовжували боронити свої позиції в цей період і римо-католики. На березень 1969 р. в УРСР діяло 117 римо-католицьких громад з кількістю осіб, що відвідували костьоли та каплиці, понад 64 тис.¹⁹² А загальна чисельність віруючих римо-католиків була значно вища. Серед поляків та угорців, що проживали в УРСР, відсоток релігійності був набагато вищим, ніж серед українців. РКЦ служила для них в УРСР етнічним інститутом, що теж впливало на рівень їхньої релігійності.

Обмежена лібералізація релігійно-церковного життя в середині 1960-х рр. вплинула й на процеси, що відбувалися в протестантських громадах. У 1966 р. з'їзд ЄХБ офіційно скасував «Положення про союз євангельських християн-баптистів в СРСР» та «Інструктивний лист старшим пресвітерам» 1960 р. Був прийнятий новий статут. Одночасно було засуджено діяльність ініціативників¹⁹³. Проте конфлікт продовжувався, хоча деякі громади почали залишати ряди ініціативників і повертатися в лави ЄХБ. Зокрема, в Донецькій області так вчинили групи віруючих міст Єнакієвого, Горлівки, Краматорська¹⁹⁴. Дані дії здійснювалися, з одного боку, завдяки відмові ВР ЄХБ від найбільш неприйнятних з боку багатьох ініціативників положень, а з іншого — через те, що влада жорстко ставилася до діяльності нелегальних релігійних організацій.

Ініціатори розколу в євангельському християнстві-баптизмі намагалися переглянути суспільну і церковну

концепцію об'єднання. Вони намагалися нейтралізувати участь віруючих в суспільному житті й ізолювати його вплив, здійснювати будь-яку церковну діяльність, особливо місіонерську у різних формах, не рахуючись з «соціалістичною» дійсністю, нормами радянського законодавства тощо¹⁹⁵. Власне кажучи, вони хотіли жити згідно своєї віри, а не радянських законів, ворожих їм.

На кінець 1979 р. в УРСР діяло 1103 громади та групи ЄХБ (в іншому документі фігурує дещо більша цифра¹⁹⁶), до складу яких входило 106 тис. віруючих. Слід відзначити, що значним був відсоток зростання молоді — членів громад ЄХБ. За 5 років ця частка молоді зросла удвічі і становила близько 10%, а в Одеській області — 19,2%, Херсонській — 16%, Запорізькій — 14%. В багатьох громадах ЄХБ в Ровенській та Волинській областях молодь складала більше половини нового поповнення¹⁹⁷. Найбільше громад було у Волинській — 79 громад (10017 осіб), Донецькій — 62 (9547), Київській — 74 (5272), Ровенській — 130 (15223), Чернівецькій — 66 (7253). В Хмельницькій та Черкаській областях, хоча і було більше 60 громад у кожній (61 і 62 відповідно), однак вони були відносно малочисельні — 3770 і 3663 осіб. Найменше громад ЄХБ було на Івано-Франківщині — 8 (463 особи)¹⁹⁸.

Значна кількість громад та віруючих, як ми зазначали раніше, перестала підпорядковуватися ВР ЄХБ в результаті розколу в 1960-х рр. 19 квітня та 17 травня 1969 р. між ВР ЄХБ та РЦ ЄХБ мали місце діалоги. Однак об'єднання не відбулося, занадто різними були позиції по різних питаннях і, зокрема, щодо ставлення до радянського релігійного законодавства¹⁹⁹. Зрозумівши, що ліквідація розколу неможлива за даних умов, влада здійснює ряд інших кроків, щоб мати змогу контролювати

баптистів-ініціативників. В роки розколу, найбільш сприятливі для РЦ ЄХБ, лідери ініціативників повели за собою 10–15% євангельських християн-баптистів в СРСР. Однак ці дані приблизні внаслідок суворой конспірації серед прибічників РЦ ЄХБ²⁰⁰. За офіційними даними на середину 1966 р. в УРСР прибічниками РЦ ЄХБ стало близько 5 тис. віруючих. Найбільше їх припадало на Одеську (827 осіб, 29 груп), Дніпропетровську (600 осіб, 12 груп), Харківську (540 осіб, 16 груп), Донецьку (530 осіб, 13 груп), Київську (511 осіб, 16 груп) області²⁰¹. На території УРСР на початок 1975 р. продовжували діяти 153 групи і 3 громади прибічників РЦ ЄХБ, які об'єднували близько 5 тис. віруючих²⁰².

У 1970-х рр. було дозволено реєстрацію деяких громад РЦ ЄХБ. Цим кроком влада намагалася розколоти лави прибічників Ради Церков. Як наслідок, з'являється новий різновид євангельсько-баптистських церков — «автономні церкви»^{203і}. В їх числі були громади в таких містах як Київ (700 членів), Харків. На 1 січня 1986 р., за даними ВР ЄХБ, в СРСР було зареєстровано автономно 71 церкву ЄХБ²⁰⁴. На кінець 1975 р. в УРСР подали клопотання про реєстрацію 27 громад баптистів-ініціативників, з них 11 громад (511 осіб) висловили бажання зареєструватися автономно, 16 громад (1189 осіб) — як громади РЦ ЄХБ²⁰⁵. Багато громад намагалися отримати реєстрацію, пожертвувавши частиною своєї свободи, стомившись від боротьби з радянським режимом, яка спричиняла репресії щодо віруючих.

В другій половині 1960–х рр. і пізніше мали місце сприятливі процеси і для легалізації п'ятидесятництва. У 1968 р. була дозволена реєстрація п'ятидесятницьких церков незалежно від ВР ЄХБ²⁰⁶. В 1969 р. Рада в справах релігій зробила спеціальне пояснення, в якому рекоменду-

вала місцевим органам не чинити перепон на шляху об'єднання віруючих-п'ятидесятників із зареєстрованими громадами ЄХБ, а в окремих випадках реєструвати п'ятидесятницькі громади на автономних засадах при умові відмов їх від окремих п'ятидесятницьких обрядів і виконання радянського законодавства²⁰⁷. Це дозволило частині п'ятидесятницьких громад вийти із підпілля.

Для п'ятидесятництва як для баптизму притаманними були явища жорсткої опозиції офіційній лінії прорадянського керівництва течії. Так, у п'ятидесятництві була випрацьована ідеологічна платформа, яка називалася «Братською бесідою з питання влаштування церков християн віри євангельської». Вона співпадала в ряді моментів з тим, що проповідували ідеологи Ради церков ЄХБ. В окремих пунктах вони пішли далі. Зокрема, служба в армії оголошувалася такою, що знаходиться в протиріччі з християнським віровченням²⁰⁸.

Для п'ятидесятників особливості їх віровчення і культової практики були дуже важливі і вони намагалися відстоювати їх, незважаючи на тиск з боку влади. Конкретний приклад, що фігурує в архівних документах, є поведінка частини віруючих автономної громади ЄХБ м. Кіровограда, які відстоювали недоторканість п'ятидесятницьких догм та традицій (говоріння на «іншомовах», омивання ніг, «духовне хрещення» і т.д.)²⁰⁹. Відмова від ряду п'ятидесятницьких традицій, зокрема глосолалії, фактично означала відмову від своєї віри, конфесійної належності і відповідно не могла сприйнятися більшістю п'ятидесятників.

Після отримання дозволу на реєстрацію багато громад ряду релігійних течій (баптистів-ініціативників, п'ятидесятників), які діяли раніше нелегально, не бажали реєструватися. Так, уповноважений Ради в справах релігій

по Одеській області В.Коновалов щодо п'ятидесятників зазначав, що свою відмову реєструватись вони пояснювали такими словами: «Ви і так всіх нас знаєте, навіщо нам ще записуватися», «Свобода совісті передбачає, що вірити в бога це особиста справа кожного. Церква в нас відокремлена від держави, тому ми ні перед ким не повинні звітуватися в тому, що віримо» і т.д.²¹⁰. Активіст п'ятидесятницької громади з с. Дмитрівки Татарбунарського району (Одеська обл.) Т. Димов заявив: «Ми в реєстрації колись то були... Від нас вимагали дані про членів, про тих, кого хрестити будемо. Ми такі дані давати не хочемо. Ви бажаєте шляхом реєстрації нав'язати нам православну віру... Загалом, коли ми будемо зареєстровані, то нам лише обряди дозволять виконувати, а віри у нас не буде. Обряди же нас не врятовують»²¹¹. Один з активістів громади ЄХБ с. Бакумівка Рокитнянського району Київської області В. Белобров заявив: «Хоча ви нас і штрафуйте, реєстраційні документи ми не візьмемо. Цим ми порушимо вимоги Біблії»²¹². Представники одних релігійних течій, відмовляючись від реєстрації, розглядали її як одну з форм боротьби радянської влади з релігією і їхньою течією зокрема; інші вважали, що реєстрація порушує вимоги Біблії.

Слід відзначити, що формально багато сект, які не були зареєстрованими, не вважалися забороненими. Так, у листі Ради в справах РПЦ до головної редакції УРЕ зазначалося: «Треба слово «заборонені» замінити: не підлягають реєстрації органами влади. Це тому, що закону, який забороняє ці секти немає, а осудження окремих осіб (в першу чергу керівників) є результатом конкретних злочинів»²¹³.

В середині 1960-х рр. здійснюються спроби ліквідувати розкол в об'єднанні АСД. У січні 1965 р. представники всіх

угруповань і центрів зустрілися на з'їзді в молитовному будинку Київської громади. Оскільки на ньому було більше «мацанівців», то вони отримали перемогу. П. Мацанова було обрано керівником з'їзду. Почалися «чистки», жертвами яких стали керівники переможених. Ці дії нового керівництва підтримувала Рада в справах релігій²¹⁴. Розкол в середовищі АСД продовжував мати місце.

Існування багатьох угруповань АСД, яке, здавалося, повинно було бути вигідним комуністичній владі, не стало таким в реальності. Угрупування АСД почали змагатися між собою, хто приведе в свої ряди більше людей, хто більше поширить релігійних книг тощо. Тому влада починає думати про об'єднання різних груп. З адвентистських кафедр почали лунати заклики до об'єднання. Були здійснені спроби примирення²¹⁵. На початку 1970-х рр. було відновлено зв'язки з Генеральною конференцією, яка з дозволу влади почала втручатись у справи радянських адвентистів з метою подолання розколу²¹⁶. У 1981 р. розкол було ліквідовано²¹⁷.

Усунення М. Хрущова від влади призвело й до полегшення становища свідків Єгови. В червні 1965 р. Верховний Суд УРСР виніс вирок про те, що єговістська література не є антирадянською, а релігійною, й не містить наклепів на державно-суспільний лад. Відповідно віруючих перестали арештовувати за читання літератури. Проте арешти за проповідь продовжувалися²¹⁸. Полегшенням для свідків Єгови став Указ президії ВР СРСР №4020-VI від 30 вересня 1965 р. про звільнення свідків Єгови, вивезених в Сибір в 1951 р., від режиму спецпоселення. Вони могли виїжджати в будь-яку місцевість СРСР, крім колишнього місця проживання²¹⁹. Цей жест влади призвів до поширення єговізму по всій країні.

В кінці 1960-х рр. для контролю над діяльністю свідків Єгови КДБ активно впроваджує в їхні громади своїх агентів і провокує за їх допомогою розкол²²⁰. Продовжуються арешти свідків Єгови за відмову служити в лавах радянської армії.

Поступово в УРСР зростала частка віруючих, які не ототожнювали себе з жодною релігійною організацією, оскільки вони не поділяли багато релігійних догматів. Подібні процеси відбувалися і в інших країнах. так, в Нідерландах таких осіб в 1909 р. було 5%, а в 1960 р. — 18,4%²²¹. Рух в напрямку індивідуальної релігійності з кожним десятиліттям поглиблювався в усьому світі.

Не зважаючи на певні послаблення у сфері релігії після усунення від влади М. Хрущова, до віруючих часто застосовували штрафні санкції, і навіть притягували до кримінальної відповідальності. Так, М. Климошенко та Г. Арнаутів (голова і пресвітер незареєстрованої ЄХБ) 25 вересня 1980 р. були засуджені до 2 років позбавлення свободи в ВТК (перший — загального режиму, другий — суворого) за організацію в м. Херсоні у 1970 і 1980-х роках групових релігійних дій і участь в них. Раніше вони неодноразово попереджались щодо припинення цих зібрань²²². Д. Чумак (свідок Єгови) 13 липня 1980 р. народним судом Микитівського району м. Горлівки був засуджений на 3 роки позбавлення волі з утриманням в ІТК загального режиму за відмову служити в збройних силах під приводом релігійних переконань²²³. Такий же вирок за відмову служити отримав житель м. Тореза М. Івань (свідок Єгови)²²⁴. Житель м.Харцизька Донецької обл. Є. Пушков (регент незареєстрованої громади ЄХБ) 5 серпня 1980 р. був засуджений на 3 роки позбавлення свободи в ІТК загального режиму за незаконну організацію релігійного зібрання і організацію спротиву працівникам міліції²²⁵.

Один з керівників РЦ ЄХБ Г. Вінс кілька раз був засуджений до позбавлення волі (в 1966 р. на 3 роки і в 1974 р.)²²⁶. Під тиском зарубіжної громадськості був висланий за межі СРСР.

Інколи віруючим висувалися абсурдні звинувачення. Судом м. Миколаєва були засуджені троє віруючих, яким інкримінувалося звинувачення, що вони «розпивали вино із однієї чаші, тривалий час молились на колінах із закритими очима». Навіть голова Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдов у своїй доповіді на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 квітня 1972 р. мусив поставити питання: «В чому ж тут склад злочину?»²²⁷.

Всього лише в 1980 р. за релігійними мотивами було засуджено 219 чоловік, з них 17 — членів РПЦ, 3 — ЄХБ, 55 — свідків Єгови, 5 — адвентистів-реформістів, 12 — РЦ ЄХБ, 14 — незареєстрованих п'ятидесятників, 4 — віруючих інших конфесій²²⁸. Із загального числа 219 судових справ, 66 були присвячені відмові від служби в збройних силах, 113 — спротиву органам влади, 12 — розповсюдженню «наклепницьких» листів, 10 — виступам проти законодавства про культу, 11 — спекуляції предметами культу, 2 — дармоїдству, 5 — іншим причинами²²⁹. Влітку 1983 р. Християнський комітет захисту прав віруючих в СРСР (громадська організація) надіслав Асамблеї ВРЦ у Ванкувері свідчення, в якому говорилося, що зросло число віруючих, які знаходяться в ув'язненні (на той час близько 300 осіб), і 25000 п'ятидесятників висловили своє бажання виїхати за кордон, однак їм відмовили²³⁰.

Чимало в другій половині 1960-х — першій половині 1980-х рр. спостерігається притягування віруючих до адміністративної відповідальності. Загалом, лише у 1967 р. до адміністративної відповідальності в УРСР було притягнуто

400 осіб²³¹. Найчастіше до адміністративної відповідальності притягувалися представники протестантських громад. Влада намагалась обмежити розширення мереж цих течій, поклавши край їхній місіонерській діяльності. Оскільки ці течії не вбачали свого існування поза нею, це призвело до великої кількості порушень.

У 1979 р. було зафіксовано 540 ухилів віруючих від виконання громадянських обов'язків (у 1976 — 271, 1977 — 327)²³². У 1979 р. було оштрафовано за порушення законодавства про культу 812 осіб (1976 — 660, у 1978 — 786). З них оштрафовано було 157 осіб, що належали до РПЦ, 126 — до зареєстрованих сектантських течій, 513 — до незареєстрованих сектантських течій, 16 до інших²³³. Репресії в цей період швидше були не спробами покарання за релігійну діяльність, а намаганням відлякати віруючих від виходу за межі дозволеного радянським законодавством.

У 1980 р. за порушення законодавства про релігійні культу була оштрафовано 1652 осіб, а в 1980 р. і першій половині 1981 р. за організацію «сектантських зібрань, навчання дітей релігій, розповсюдженні релігійної літератури та інші дії, пов'язані з порушенням радянського законодавства про релігійні культу до кримінальної відповідальності було притягнуто 193 особи»²³⁴. Як бачимо число віруючих, які притягались до кримінальної та адміністративної відповідальності за «порушення» в релігійній сфері, було значним.

Мало місце і позбавлення батьківських прав віруючих, що належали до нелегальних релігійних організацій, якщо було виявлено, що батьки активно втягують дітей в релігійні справи²³⁵. Звичайно, крім релігійного виховання, наводились інші звинувачення, однак окремо на них ніхто б не звернув уваги.

В умовах радянського режиму в СРСР дуже глибоко віруючі люди, навіть самими представниками духовенства сприймалися як не зовсім нормальні. Так, в архівній особистій справі, що знаходилася в Свято-Успенській Жировецькій обителі, в адрес отця Пафнутія, пізніше скитоначальника Китаївської пустині, який прийняв у великій схимі ім'я Феофіл, висувалося звинувачення в тому, що він замість належного йому курортного лікування здійснював паломництво по святих місцях²³⁶.

Дещо відмінним було ставлення до Церкви в період правління Ю. Андропова. Канадський дослідник Д. Поспеловський зазначає, що в цей період в релігійній політиці простежується двоїстість. З одного боку спостерігається посилення репресій проти інакомислячих, в тому числі віруючих, переслідуваних за місіонерську діяльність, катехізацію, розповсюдження літератури релігійного змісту²³⁷. (Переважно жертвами цих репресій ставали не православні віруючі — Б.П.М.). З іншого боку ліберальним було ставлення до РПЦ: «... В 1983 р. РПЦ був повернутий Свято-Данилівський монастир і хоч рішення про його повернення формально було підписано ще Брежнєвим перед самою смертю, країною тоді вже керував Андропов і церковні кола в Росії цілком оправдано приписують заслугу його повернення особисто Андропову, як і ледве не подвоєння при ньому чисельності учнів в духовних школах... В ці ж роки голова РСР Куроедов підкреслював, що обмеження кар'єри чи доступу у вузи через релігійні причини — кримінальний злочин»²³⁸.

Проте число відкритих при Ю. Андропові храмів було мізерним. Д. Поспеловський пояснює причину певних поступок РПЦ з боку Ю. Андропова тим, що він як колишній голова КДБ добре розумів реальну ситуацію в країні і знав, що країна і господарство перебувають на межі

катастрофи, вимоги про відкриття церков стають більш наполегливими, а віруючі були найбільш совісною та роботящою частиною населення²³⁹. Однак поступки в релігійній сфері стосувались в основному РПЦ. Більшість релігійних течій перебувала поза «зоною лояльності» з боку влади.

В той же час червневий пленум ЦК КПРС 1983 р. наголошував на активізації пропаганди науково-матеріалістичних поглядів серед населення, приділенні більшій уваги атеїстичному вихованню, наполегливому впровадженню радянської обрядності²⁴⁰.

Більш жорстку позицію щодо Церкви, вважає Д. Поспеловський, зайняв режим М. Черненко. Влада намагалася навіть скасувати рішення про відновлення з руїн Свято-Данилівського монастиря і лише після отримання «цінних подарунків і обіцянки, що там буде не монастир, а адміністративний центр Церкви з персоналом Відділу зовнішніх церковних зв'язів, діяльність якого була вигідна радянській владі, заборону було знято». (Проте монастир все ж таки пізніше було відкрито)²⁴¹.

Однак жорстких партійних документів, спрямованих на боротьбу з релігією в 1984 р., прийнято не було. В квітні 1984 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому розглядались питання шкільної реформи. На питаннях атеїзму не акцентувалось уваги²⁴². В червні 1984 р. відбувся ще один пленум ЦК КПРС, постанова якого була присвячена роботі з комсомолом, і лише наголошувала на тому, щоб «закрити всі канали проникнення... безідейності...». Покладалося завдання «розробити і здійснити систему мір..., щоб всі форми дозвілля сприяли випрацюванню атеїстичних смаків»²⁴³. Загалом можна стверджувати, що радянське керівництво за період перебування М. Черненка на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС намагалось проводити в

релігійній сфері політику часів перебування на чолі Компартії та держави Л. Брежнєва.

Певна відповідальність за посилення антирелігійної політики за правління М. Черненка лежить на М. Горбачові. Він займався ідеологією в той період і його «правління» почалось значно раніше смерті Черненка. Передова стаття «Наступ нашої ідеології» опублікована в газеті «Правда» 12 січня 1985 р., в якій ставилася вимога посилити боротьбу проти релігії, націоналізму та буржуазної пропаганди і т.д.²⁴⁴, з'явилася не без його згоди.

В старому атеїстичному дусі була складена і прийнята на XXVII партійному з'їзді (лютий 1986 р.) Програма КПРС. В ній наголошувалось: «Партія надалі використовує засоби ідейного впливу для всемірного поширення науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобонів, не допускаючи образи почуттів віруючих». До найважливішої складової атеїстичного виховання входило поширення нових радянських обрядів і звичаїв поряд з підвищенням рівня освіти, трудової і громадської активності²⁴⁵.

Продовжувалося знищення храмів і в перші роки горбачовської перебудови. Так, в 1986 р. був зруйнований давній храм Св. Троїці в с. Мала Осниця Маневицького району Волинської області²⁴⁶. Однак середина 1980-х була кінцем перебування Церкви та релігії в становищі переслідуваних, таких, які згідно декларацій влади, перешкоджали розвитку суспільства.

В 1986 р. публікації, в яких робляться випадки проти віри, досить поширені, однак вони втрачають свою агресивність. До питань віри все більше звертаються у своїх творах радянські письменники. Друга половина 80-х рр. є поворотним моментом в становищі віруючих та релігії в СРСР. Керівництво СРСР на чолі з М. Горбачовим в умовах

кризи радянського суспільства, потребуючи підтримки інтелігенції, змушене було йти на поступки, в тому числі і в релігійних питаннях. Не останній момент відіграло і ставлення Заходу.

Релігійні ієрархи намагалися використати процеси демократизації в інтересах Церкви. Митрополит Київський і Галицький Філарет напередодні святкування 1000-ліття хрещення Русі у листі до голови Ради в справах релігій при РМ УРСР М. Колесника від 28 травня 1988 р. прохав передати РПЦ частину приміщень колишньої Києво-Печерської лаври (на той час державного історико-культурного заповідника), щоб відновити її діяльність²⁴⁷. Попередньо, 15 квітня 1987 р. митрополит Філарет з проханням відновити там богослужіння звертався до В. Щербицького²⁴⁸. А ще раніше до радянського уряду через Раду в справах релігій при РМ СРСР зверталися патріарх Московський Пімен та Священний Синод РПЦ²⁴⁹. Однак на той період прохання митрополита Філарета та керівництва РПЦ не було задоволене. Зокрема у документі від 29 квітня 1987 р. за підписом Ю. Єльченка, М. Орлика, Л. Кравчука та М. Колесника вказувалося, що прохання митрополита про відновлення богослужінь варто відхилити, оскільки мотиви надумані, а його виконання нанесло б значну шкоду заповіднику і справі виховання мільйонів людей²⁵⁰.

Знаменною для Церкви датою в плані визнання її заслуг державою стало святкування 1000-ліття хрещення Русі. Впродовж 14–16 червня ювілейні заходи відбувалися в Києві. У Київському театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка відбулося урочисте засідання і святковий концерт. У святкуванні взяли участь 170 делегатів Помісного собору, що відбувся у Загорську, 165 високопоставлених зарубіжних гостей — глав різних Церков і керівників

міжнародних релігійних організацій²⁵¹. Після святкування річниці почалося швидке звільнення релігії і Церкви від жорсткої опіки з боку держави.

РПЦ було передано ряд об'єктів Києво-Печерського історико-культурного заповідника²⁵². Проте слід відзначити, що під час зустрічі групи високопоставлених діячів РПЦ та зарубіжних гостей з головою президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко, остання відкинула ідею створення в республіці національних Церков²⁵³.

Після 1988 р. ряд фахівців з атеїзму почали наголошувати на позитивних функціях релігії в суспільстві, особливо в сфері морального виховання. Релігія перестає звинувачуватися у формуванні соціальної пасивності²⁵⁴. Натомість поступово в бік релігії все частіше робляться реверанси.

Значно складніша була ситуація з УГКЦ. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький вважав, що реєстрація УКЦ викликала б серйозний конфлікт, зокрема, призвела до розколу віруючих за релігійно-національною ознакою. А відтак почалась би боротьба за сфери впливу, в тому числі й за церковні будівлі, масштаби і наслідки якої важко було б прогнозувати. В. Щербицький вважав, що була б створена легальна база консолідації антирадянських та націоналістичних настроїв та посилення релігійного, а потім політичного сепаратизму²⁵⁵. Зокрема, про це він писав до ЦК КПРС в кінці червня 1989 р.²⁵⁶ Лише 28 листопада 1989 р. Рада в справах релігій при Раді міністрів УРСР опублікувала заяву, в якій зазначалося, що греко-католики можуть утворювати та реєструвати свої релігійні громади²⁵⁷. Після цього греки-католики почали масове захоплення храмів РПЦ (колишніх греко-католицьких).

Підсумовуючи сказане вище, слід відзначити, що усунення М. Хрущова від влади сприяло певній лібералізації

релігійної політики. Влада відмовляється від прямого порушення Конституції та інших державно-нормативних актів в релігійній сфері. Боротьба з релігією починає носити більш завуальований прихований характер. Це виявилось, зокрема, у зменшенні тиску на релігійні організації та віруючих.

Для досліджуваного періоду притаманна значна кількість державних та компартійних постанов, що стосувалися релігійної сфери. Це свідчило не лише про те, що влада активно бореться з релігією, а й про декларативність цих актів, їх лозунговий характер. Боротьба з релігією більш зміщується в сферу здійснення атеїстичної пропаганди. Незважаючи на певну лібералізацію релігійної політики, кількість притягнутих до кримінальної та адміністративної відповідальності віруючих за порушення в релігійній сфері залишається значним.

Впродовж другої половини 1940-х — середини 1980-х рр. продовжує скорочуватися релігійна мережа в УРСР. Проте кількість віруючих, досягнувши, очевидно, свого найнижчого рівня в 1970-х рр., пізніше продовжує залишатися більш-менш сталою. В силу соціокультурного розвитку, специфіки людської психіки тощо влада так і не зуміла подолати релігійність населення, про що декларувалося в кінці 1950-х — першій половині 1960-х рр.

В СРСР, як і в інших країнах, вагомо впливав на зниження релігійності населення розвиток науки, яка базувалась на ньютоні-картезіанській парадигмі і пов'язаним з нею відповідним світоглядом (що сприяв становленню матеріалістичному світогляду) освіти. Не останню роль зіграв також науково-технічний прогрес, який відчутно підривав усталені в соціумі традиції.

¹ *Воронцов Г. В., Макаров Н. Ф.* Отношение Коммунистической партии и советского государства к религии и церкви. — Ленинград, 1957. — С. 35.

² Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда. — 1954. — 24 июля. — № 205.

³ КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Зб. док. і матеріалів). — К.: Держполітвидав УРСР, 1962. — С. 96; О религии и церкви: Сб. док. — М.: Политиздат, 1965. — С. 71–72; Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС. — М.: Госполитиздат, 1961. — С. 61.

⁴ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 97; О религии и церкви... — С. 72–73; Вопросы идеологической работы... — С. 62.

⁵ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 97; О религии и церкви... — С. 73; Вопросы идеологической работы... — С. 62.

⁶ КПРС і радянська держава про релігію — С. 98; О религии и церкви... — С. 74; Вопросы идеологической работы... — С. 63.

⁷ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — Полтава, 1997. — С. 264.

⁸ *Швець Л.* Антирелігійні заходи органів місцевої влади на Полтавщині в 1954 році // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали доповідей і повідомлень (3–4 грудня 2003 р.). — Полтава, 2003. — С. 235–236.

⁹ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 102; О религии и церкви. — С. 78.

¹⁰ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 102; О религии и церкви. — С. 78–79.

¹¹ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 110.

¹² *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 359.

¹³ Там само. — С. 352.

¹⁴ *Баран В. К., Даниленко В. М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 107.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). — Изд. 3-е, доп. — М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. — С. 354.

¹⁸ Див.: Русская Православная Церковь в борьбе за мир: Постановления, послания, обращения, призывы, речи и статьи. 1948–1950 гг. — М.: Изд. Московской Патриархии, 1950. — 120 с.

¹⁹ *Алексеев В. А.* Иллюзии и догмы. — М.: Политиздат, 1991. — С. 367.

²⁰ Прием Н. Булганиным Патриарх за Сербского Викентия // Журнал Московской Патриархии. — 1956. — № 11. — С. 4; Известия. — 1956. — 20 октября. — № 251.

²¹ *Алексеев В. А.* Указ. соч. — С. 368.

²² Там само. — С. 369.

²³ Там само.

²⁴ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — Полтава, 2002. — С. 96–97.

²⁵ Там само. — С. 97; *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 363.

²⁶ *Bourdeaux M.* Patriarch and prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church Today. — N.-Y.; Washington: Praeger Publishers, 1970. — P. 145.

²⁷ *Панков Г.* О политике Советского государства в отношении Русской православной церкви на рубеже 50–60-х годов // Религия и демократия: На пути к свободе совести. — М.: Прогресс — Культура, 1993. — С. 218–219.

²⁸ Там само. — С. 219.

²⁹ Там само. — С. 220.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2527. — Арк. 90 зв.-91.

³¹ *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 374.

³² Ювеналий, митрополит Крутицкий и Коломенский [составитель]. Человек церкви: К 20-летию со дня кончины и 70-летию со дня рождения высокопреосвященнейшего митрополита Ленинградского и Новгородского Никодима, Патриаршего Экзарха Западной Европы (1929–1978). — М.: Изд. Московской Епархии, 1998. — С. 105–106.

³³ Там само. — С. 107.

³⁴ *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 371.

³⁵ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 124.

³⁶ Там само. — С. 136–137.

³⁷ *Суслов М. А.* XXII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук // Коммунист. — 1962. — № 3. — С. 38.

³⁸ *Воронцов Г. В., Макаров Н. Ф.* Отношение Коммунистической партии и советского государства к религии и церкви. — Л., 1957. — С. 38.

³⁹ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 100; Вопросы идеологической работы. Сб. важнейших решений КПСС. — С. 271.

⁴⁰ КПРС і радянська держава про релігію... — С. 106.

⁴¹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — С. 102–103.

⁴² *Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий).* «Я полюбил страдание...»: Автобиография. — М.: Изд-во святителя Игнатия Ставропольского, 2001. — С. 199.

⁴³ *Войналович В.* Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політологічний дискурс. — К.: Світогляд, 2005. — С. 245; *Панков Г. О.* О политике Советского государства в отношении к Русской православной Церкви на рубеже 50–60 годов // Религия и демократия: на пути к свободе совести. — Вып. II. — М., 1993. — С. 226; *Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий).* «Я полюбил страдание...»: автобиография. — М.: Изд-во святителя Игнатия Ставропольского, 2001. — С. 199.

⁴⁴ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — С. 103.

⁴⁵ Там само. — С.104.

⁴⁶ Там само. — С.108.

- ⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 37.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 358. — Арк. 81, 85.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 20.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 2673. — Арк. 37–39.
- ⁵¹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — С. 112.
- ⁵² *Войналович В.* Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років. — С. 251–252.
- ⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 2.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 167. — Арк. 2, 3.
- ⁵⁵ Там само. — Спр. 151. — Арк. 2.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2554. — Арк. 38.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 39.
- ⁵⁸ *Єленський В. Є.* Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції / Т-во «Знання УРСР». — К., 1989. — С. 35.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2475. — Арк. 50.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 2418. — Арк. 17.
- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 25.
- ⁶² Там само. — Спр. 323. — Арк. 88.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 446. — Арк. 77.
- ⁶⁴ *Simon G.* Church, State and Opposition in the USSR / Translated by K. Matchett. — London: C. Hurst, 1974. — P. 69.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 43.
- ⁶⁶ *Приходько Р. С.* Типи сучасних віруючих // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К., 1969. — С. 12.
- ⁶⁷ *Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий).* «Я полюбил страдание...». — С. 193.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. — С. 199.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3533. — Арк. 6.
- ⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 298. — Арк. 135.

- ⁷² Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — С. 109.
- ⁷³ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — Полтава, 1997. — С. 303.
- ⁷⁴ *Войналович В.* Релігійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років. — С. 323–324.
- ⁷⁵ Там само. — С. 327.
- ⁷⁶ *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. — С. 381.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 207.
- ⁷⁹ *Панченко П. П.* Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. — К.: Укр. Центр духовної культури, 2003. — С. 30.
- ⁸⁰ *Слободянюк П.* Українська церква: Історія руїни і відродження. — Хмельницький, 2000. — С. 161.
- ⁸¹ *Бажан О., Данилюк Ю.* Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х — 1980-і рр. — К., 2000. — С. 8.
- ⁸² Там само. — С. 9.
- ⁸³ *Андрухів І.* Релігійне життя на теренах Івано-Франківщини в першій половині 60-х років ХХ ст. // Україна соборна: Зб. наук. ст. — Вип. 2. — Ч. 2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 387.
- ⁸⁴ Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2588. — Арк. 34, 60, 61.
- ⁸⁵ Див.: Там само. — Арк. 35–41.
- ⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2420. — Арк. 201.
- ⁸⁷ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — С. 293–294.
- ⁸⁸ *Милуш В. І.* З історії Волинської духовної семінарії // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — Вип. 8. — Ч. 2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — С. 209.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2553. — Арк. 59.

⁹¹ Там само. — Арк. 61; Див. також: *Рожко В.* Волинська духовна семінарія (1796 — 2004): Історичний нарис. — Луцьк: Media, 2004. — С. 109–110; його ж. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст. — Луцьк: Media, 2002. — С. 190–191.

⁹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2386. — Арк. 11.

⁹³ Там само. — Арк. 12.

⁹⁴ Там само. — Оп. 30. — Спр. 1470. — Арк. 54.

⁹⁵ *Овсяницький А. О.* Наступ на церкву на межі 50–60-х років ХХ ст. // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наук. конф. — Полтава, 1992. — С. 132.

⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 1450. — Арк. 86–88.

⁹⁷ *Яремчук С.* Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). — Чернівці: Рута, 2004. — С. 194.

⁹⁸ *Романюк І.* Протидія сільського населення антирелігійній пропаганді у 1950-та — початок 60-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст. — Вип. 8. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. — С. 290.

⁹⁹ *Гавриленко О.* Побут і релігія. — К.: Політвидав України, 1968. — С. 186.

¹⁰⁰ *Андрухів І., Кам'янський П.* Історія релігійного життя в Галичині та Прикарпатті: історико-правовий аналіз. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. — С. 329.

¹⁰¹ *Бондаренко В. Р.* Современное православие. Тенденции эволюции. — Симферополь: Таврия, 1989. — С. 16–17.

¹⁰² Див.: *Гордиенко Н. С.* Современное русское православие. — Л.: Лениздат, 1987. — С. 87–96.

¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5297. — Арк. 36.

¹⁰⁴ *Ефимов И., священник.* Современное харизматическое движение сектантства (исторический очерк, критический разбор вероучения, положение в настоящее время). — М., 1995. — С. 264.

¹⁰⁵ *Бабенко Л.* Місце правоохоронних органів у системі адміністративних засобів впливу на сектантський рух у 60–70-х рр. ХХ ст. (На прикладі Чернігівської області) // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: 36. матеріалів

II Міжнар. конф. / Ніжинський держ. ун-т ім. М.Гоголя. — Ніжин, 2005. — С. 148.

¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 1671. — Арк. 146–146 зв.

¹⁰⁷ *Опарин А. А.* Юбилейный год: Очерки истории адвентизма в Харькове. — Х.: Факт, 2006. — С. 58.

¹⁰⁸ *Войналович В. А.* Церква в Україні в кінці 50-х — першій половині 60-х рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти (зб. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. — К., 1996. — С. 283.

¹⁰⁹ Див.: *Гартфельд Г.* Вера вопреки КГБ. — Черкасы: Смирна, 2003. — С. 13–28.

¹¹⁰ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — С. 114.

¹¹¹ *Алексеев В. А.* Указ. соч. — С. 375.

¹¹² *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — С. 219; його ж. Влада і церква: з історії взаємин у 1945 — 1965 роках // Сучасність. — 1995. — № 5. Травень. — С. 126.

¹¹³ *Шапарь В. Б.* Психология религиозных сект. — Минск: Харвест, 2004. — С. 29.

¹¹⁴ Там само. — С. 29–30.

¹¹⁵ *Косуха П. Л.* Про характер і причини релігійності серед молоді // Питання атеїзму. — Вип. 4. — К., 1969. — С. 120.

¹¹⁶ *Гринів Є. А.* Бруклін на роздоріжжі (Єговізм в умовах кризи релігії). / Т-во «Знання» УРСР. — К., 1980. — С. 38.

¹¹⁷ Там само; *Поташов К.* Я й Єгова. — Ужгород, 1966.

¹¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 1235. — Арк. 82–85.

¹¹⁹ *Серафима*, игуменія. Митрополит Агафангел: Подвиг служення Христу. — К.: Мистецтво, 2003. — С. 29.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ *Шкаровский М. В.* Русская православная церковь в 1958–1964 годах // Вопросы истории. — 1999. — № 2. — С. 56.

¹²² *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1994. — С. 14.

¹²³ *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 2. — Полтава, 2001. — С. 101.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 448. — Арк. 13.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Про релігію і атеїзм (Зб. док. і матеріалів). — К.: Політвидав України. — С. 232; Собрание постановлений Союза Советских Социалистических Республик. — 1965. — № 225. — С. 521; Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Герд Штриккер. — Т. 2. — М.: ПроPILE, 1995. — С. 64.

¹²⁸ Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991... — С. 65; Законодательство о религиозных культах. — М., 1971. — С. 124.

¹²⁹ *Яремчук С.* Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). — Чернівці: Рута, 2004. — С.179.

¹³⁰ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1966. — № 13. — Ст. 68. — С. 119; Про релігію і атеїзм: (Зб. док. і матеріалів). — К.: Політвидав України, 1973. — С. 233.

¹³¹ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1966. — № 13. — Ст. 70. — С. 121; Про релігію і атеїзм (Зб. док. і матеріалів). — К.: Політвидав України, 1973. — С. 233–234.

¹³² ЦДАВО України. — Ф.4648. — Оп.5. — Спр.82. — Арк.81.

¹³³ *Романюк І.* Українське село у 50-ті — першій половині 60-х рр. ХХ ст. — Вінниця: Книга-Вега, 2005. — С. 233.

¹³⁴ *Яремчук С.* Назв. праця. — С. 182.

¹³⁵ Про релігію та атеїстичне виховання. — С. 163–164; Об идеологической работе КПСС: Сб. док. — М.: Политиздат, 1977. — С. 309–310.

¹³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 247. — Арк. 173.

¹³⁷ Там само. — Оп. 25. — Спр. 1201. — Арк. 4–5.

¹³⁸ Там само. — Арк. 5–6.

¹³⁹ Про релігію і атеїстичне виховання. — С. 224–236; Відомості Верховної Ради УРСР, — 1976. — № 46. — Ст. 420.

¹⁴⁰ Материалы XXV съезда Коммунистической партии Украины. — К.: Политиздат Украины, 1976. — С. 72.

¹⁴¹ Косуха П. І., Терещенко Ю. І., Шимко І. М. Про так званих «р'ятівників» баптизму / Т-во «Знання УРСР». — К., 1977. — С. 17.

¹⁴² Kääriäinen K. Atheism and Perestroika. — Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1993. — P. 32.

¹⁴³ Яремчук С. Назв. праця. — С. 195.

¹⁴⁴ Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. — М.: Республика, 1995. — С. 343.

¹⁴⁵ Див. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 77. — Арк. 187, 188, 191, 192, 219 та ін.

¹⁴⁶ Володимир Курєдов: Члени політбюро не були добрими християнами / Розмову вів В. Єленський // Людина і світ. — 1992. — № 1. — С. 22.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Єленський В. Є. Морозна «відлига»: Про антицерковну кампанію кінця 50-х — початку 60-х років // Маршрутами історії. — К.: Політ-видав України, 1990. — С. 284.

¹⁴⁹ Simon G. Church, State and opposition in the USSR. — London: Hurst, 1974. — P. 93.

¹⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 82. — Арк. 11.

¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 872. — Арк. 2.

¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 1. — Арк. 31.

¹⁵³ Бондаренко В. Д. Современное православие: тенденции эволюции. — Симферополь: Таврия, 1989. — С. 81–82.

¹⁵⁴ Григоренко В. Если без предвзятости... // Наука и религия. — № 12. — С. 19.

¹⁵⁵ Єленський В. Є., Перебенесюк В. П. Релігія. Церква. Молодь. — К.: А.Л.Д., 1996. — С. 53.

¹⁵⁶ Beeson Tr. Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe. — Glasgow: Collins, Fontana books, 1975. — P. 135.

¹⁵⁷ Simon G. Church, State and opposition in the USSR. — P. 94.

¹⁵⁸ Христианство: Словарь / Под общ. ред Л. Н. Митрохина и др. — М.: Республика, 1994. — С. 359.

¹⁵⁹ *Бондаренко В. Д.* Указ. соч. — С. 22–23.

¹⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 663. — Арк. 11 зв.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ *Поспеловский Д. В.* Указ. соч. — С. 343; Див. також: Настольная книга священнослужителя. — Т. 1. — М.: Изд. Моск. патриархии, 1977. — С. 738 (дані за 1977 р.).

¹⁶⁴ *Поспеловский Д. В.* Указ. соч. — С. 342–343.

¹⁶⁵ Настольная книга священнослужителя. — Т. 1. — С. 738.

¹⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2510. — Арк. 2.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ ЦДАГО України. — Оп. 7. — Спр. 123. — Арк. 10.

¹⁶⁹ Доповідь архієпископа Івано-Франківського і Коломийського Макарія «Возз'єднання Греко-католицької Церкви з Руською Православною Церквою» // Православний вісник. — 1986. — № 7–8. — С. 43.

¹⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 83. — Арк. 102.

¹⁷¹ *Антоний*, митрополит Новгородский и Ленинградский. В день памяти святителя Никиты, епископа Новгородского // Журнал Московской патриархии. — 1983. — № 4. — С. 33.

¹⁷² Речь митрополита Минского и Белорусского при вручении ему диплома доктора богословия honoris causa // Журнал Московской Патриархии. — 1984. — № 4. — С. 58.

¹⁷³ *Новинский В.*, священник. В неделю перед Рождеством Христовым // Журнал Московской патриархии. — 1976. — № 12. — С. 31.

¹⁷⁴ Настольная книга священнослужителя. — М.: Изд. Московской патриархии, 1983. — С. 277.

¹⁷⁵ Там само. — С. 249.

¹⁷⁶ *Гордиенко Н. С.* Современное русское православие. — Л.: Лен-издат, 1987. — С. 151.

¹⁷⁷ *Митрополит Володимир* (Стернюк). — Львів, 1991. — С. 27–28.

¹⁷⁸ *Дмитрук В. І.* Ініціативи української громадськості щодо відновлення греко-католицької церкви в кінці 1960-х років // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* (36. ст.) // НАН України. Ін-т історії України та ін. — Вип. 32. — К.; Хмельницький, 2005. — С. 375.

¹⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 83. — Арк. 9.

¹⁸⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 52. — Арк. 68–69.

¹⁸¹ *Єленський В. Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / Т-во «Знання УРСР». — К., 1991. — С. 37–38.

¹⁸² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 109. — Арк. 1.

¹⁸³ Там само. — Спр. 52. — Арк. 67.

¹⁸⁴ Там само. — Арк. 68.

¹⁸⁵ *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква в катакомбах (1948–1989) // *Ковчег*. — 1993. — Ч. 1. — С. 151.

¹⁸⁶ *Косей Ю.* Владика Іоанн Семедій — духовний діяч Закарпаття. — Ужгород: Закарпаття, 2000. — С. 57.

¹⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3330. — Арк. 33

¹⁸⁸ Там само. — Арк. 32–34.

¹⁸⁹ *Beeson Tr.* Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe. — P. 129.

¹⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 42. — Арк. 30.

¹⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 137. — Арк. 209.

¹⁹² *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні. — К.: Дніпро, 2001. — С. 20.

¹⁹³ *Максимилианов Г. Г.* Баптисты-раскольники: кто они? — Донецк: Донбасс, 1970. — С. 33.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Там само. — С. 105–106.

¹⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 105. — Арк. 36.

¹⁹⁷ Там само. — Спр. 100. — Арк. 103.

¹⁹⁸ Там само. — Спр. 105. — Арк. 30.

¹⁹⁹ Див.: Там само. — С. 35–38.

²⁰⁰ *Клибанов А. И.* Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки). — М.: Наука, 1969. — С. 114.

²⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 3. — Арк. 17.

²⁰² Там само. — Спр. 1. — Арк. 3.

²⁰³ *Свангельські християни-баптисти / Підгот. Ю. Решетників // Релігійна панорама.* — 2000. — № 2. — С. 72; *Руденко А. А.* Евангельские христиане-баптисты и перестройка в СССР // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Д. Е. Фурмана, И. О. Марка (Смирнова). — М.: Прогресс, 1989. — С. 354.

²⁰⁴ *Малахова И. А.* Современный баптизм: идеология и деятельность. — М.: Знание, 1987. — С. 24.

²⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 1. — Арк. 38.

²⁰⁶ *Церква християн віри євангельської п'ятидесятників // Релігійна панорама.* — 2001. — № 7. — С. 66–67; *Вишиванюк О.* Етноконфесійні трансформації в Україні у перші післявоєнні роки (1944–1953) // Наукові записки / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досл. — Вип. 28. — К., 2005. — С. 243.

²⁰⁷ *Барменков А. И.* Свобода слова в СССР. — 2-е изд. — М.: Мысль, 1986. — С. 140.

²⁰⁸ *Клибанов А. И.* Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. — С. 164.

²⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 49. — Арк. 194.

²¹⁰ Там само. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 130. — Арк. 90.

²¹¹ Там само. — Арк. 90–91.

²¹² Там само. — Спр. 127. — Арк. 56.

²¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 446. — Арк. 12.

²¹⁴ *Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А.* Указ. соч. — С. 76–83.

²¹⁵ Там само. — С. 85–86.

²¹⁶ Там само. — С. 90–109.

²¹⁷ Там само. — С. 126–127.

²¹⁸ *Алексеев В.* Діяльність свідків Єгови на Кіровоградщині в роки заборони (кінець 50–80 роки XX століття) // Актуальні аспекти

дослідження міста (матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції) / Кіровоград. обл. ін-т післядипломної освіти ім. В. Сухомлинського. — Ч. 1. — К., 2005. — С. 111.

²¹⁹ Там само.

²²⁰ Там само. — С. 112.

²²¹ Религия и церковь в современную эпоху / АОН при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма; Редкол.: Л. Н. Величкович, М. П. Гапочка, В. И. Гараджа и др. — М.: Мысль, 1976. — С. 83

²²² ЦДАВО України. — Ф. 4468. — Оп. 7. — Спр. 149. — Арк. 163–164.

²²³ Там само. — Арк. 16–17.

²²⁴ Там само. — Арк. 18–19.

²²⁵ Там само. — Спр. 147. — Арк. 12–14.

²²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 1. — Арк. 3.

²²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 663. — Арк. 16.

²²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 148. — Арк. 12.

²²⁹ Там само. — Арк. 13.

²³⁰ *Эллис Дж.* Русская православная церковь: согласие и инакомыслие. Пер. с англ. — London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. — С. 264.

²³¹ *Яремчук С.* Назв. праця. — С. 181.

²³² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 116. — Арк. 6.

²³³ Там само. — Арк. 8.

²³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2225. — Арк. 30.

²³⁵ Див. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 15. — Арк. 15–18 та ін.

²³⁶ *Яковлев М.* Жизнеописание скитоначальника Китаевской пустыни Киево-Печерской Лавры схиархимандрита Феофила (1929–1996). — 2-е изд. доп. — К., 1998. — С. 54.

²³⁷ *Поспеловский Д. В.* Указ.соч. — С. 380.

²³⁸ Там само. — С. 380–381.

²³⁹ Там само. — С. 381.

²⁴⁰ Навстречу XXVI съезду КПСС // Наука и религия. — 1985. — № 7. — С. 3.

²⁴¹ Поспеловский Д. В. Указ. соч. — С. 382.

²⁴² Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 10 квітня 1984 року. — К.: Політвидав України, 1984. — 32 с..

²⁴³ Поспеловский Д. В. Указ. соч. — С. 383.

²⁴⁴ Правда. — 1985. — 12 января.

²⁴⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова редакція. Прийнята XXVII з'їздом КПРС. — К.: Політвидав України, 1986. — С. 52. — С. 385.

²⁴⁶ Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000). — Луцьк: Media, 2001. — С. 517.

²⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2980. — Арк. 16–18.

²⁴⁸ Там само. — Спр. 3143. — Арк. 9–10.

²⁴⁹ Там само. — Арк. 9.

²⁵⁰ Там само. — Арк. 11–12.

²⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3329. — Арк. 12.

²⁵² Там самою. — Арк. 13.

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Kääriäinen K. Atheism and Perestroika. — Р. 12.

²⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2659. — Арк. 7.

²⁵⁶ Там само. — Арк. 5–7.

²⁵⁷ Там само. — Арк. 49.